

YÛSUF HAS HÂCİB'İN DOĞUMUNUN  
1000. YILINDA KUTADGU BİLİĞ  
TÛRK DÛNYA GÖRÛŞÛNÛN ŞÂHESERİ  
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU BİLDİRİLER

**Editörler:** Prof. Dr. Ahmet Kavas  
Doç. Dr. Fatih M. Şeker  
Yrd. Doç. Dr. Muhammet Tandoğan  
Dr. Cezmi Bayram

YAYIN NU: 14

ISBN 978-605-9443-07-4

Baskı:

ŞenYıldız Yayıncılık Hediyeelik Eşya ve Tekstil San ve Tic.Ltd.Şti.  
Gümüşsuyu caddesi. Dalgıç İş Merkezi No:3 Kat:1 Topkapı-İstanbul

Tel: 0212 483 47 91 • Faks: 0212 483 48 23

İstanbul-Aralık 2016

**YÛSUF HAS HÂCİB'İN DOĞUMUNUN  
1000. YILINDA KUTADGU BİLİĞ  
TÛRK DÛNYA GÖRÛŞÛNÛN ŞÂHESERİ  
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU BİLDİRİLER  
18-20 Kasım 2016**

**ONUR KURULU**

Prof. Dr. M. İhsan Karaman, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Rektörü  
Prof. Dr. Sebahattin Balcı, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Rektörü

**BİLİM KURULU**

Prof. Dr. Anna Vladimirovna Dıbo, Rusya Bilimler Akademisi  
Prof. Dr. Alfına Sıbgatullina, Rusya Bilimler Akademisi  
Prof. Dr. Yelena Oganova, Moskova Devlet Üniversitesi  
Prof. Dr. Ramiz Asker, Bakü Devlet Üniversitesi  
Prof. Dr. Gülden Sağol Yüksekaya, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi  
Prof. Dr. Ahmet KAVAS, İstanbul Medeniyet Üniversitesi  
Prof. Dr. Ayhan Bıçak, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi  
Prof. Dr. Akmatalliev Abdıldacan Amanturoviç, Kırgızistan Milli İlimler Akademisi  
Prof. Dr. Kenan Gürsoy, İstanbul Aydın Üniversitesi  
Prof. Dr. Hülya Çengel Kasapoğlu, Gazi Üniversitesi  
Doç. Dr. Tusongjiang Yiming, Çin Kuzeybatı Milletler Üniversitesi  
Doç. Dr. Ergali Esbosınov, Kazakistan elFarabi Kazak Ulusal Üniversitesi  
Darhan Hıdıralı, Türk Akademisi Başkanı  
Doç. Dr. Fatih M. Şeker, İstanbul Medeniyet Üniversitesi  
Yrd. Doç. Dr. Muhammet Tandoğan

**DANIŐMA KURULU**

Cengiz Aydoğdu, Ankara  
Prof. Dr. Kamil Veli Nerimanoğlu, İstanbul Aydın Üniversitesi  
Prof. Dr. Anvarbek Mokoyev, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi  
Prof. Dr. Layli Ükubayeva, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi  
Prof. Dr. Hayati Beşirli, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi  
Prof. Dr. Fahri Unan, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi  
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, İstanbul Medeniyet Üniversitesi  
Prof. Dr. Ahmet Kartal, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi  
Prof. Dr. Azmi Bilgin, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

Prof. Dr. Ahmet Yıldırım, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi  
Doç. Dr. Burul Sağınbayeva, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi  
Doç. Dr. Savaş Kafkasyalı, Kırıkkale Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler  
Doç. Dr. Mehmet Akıncı, Aksaray Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi  
Yrd. Doç. Dr. Rıdvan Özdiñ, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi  
İhsan Ayal, İstanbul, MEB

#### DÜZENLEME KURULU

Dr. Cezmi BAYRAM, İstanbul Türk Ocağı  
Prof. Dr. Ahmet Kavas, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi  
Prof. Dr. Fırat Purtaş, Türksoy Genel Sekreter Yardımcısı  
Doç. Dr. Fatih M. Şeker, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi  
Yrd. Doç. Dr. Muhammed Tandoğan, İstanbul Medeniyet Ün., Siyasal Bilgiler Fakültesi

# İÇİNDEKİLER

Önsöz .....	9
-------------	---

## AÇILIŞ KONUŞMALARI

Dr. Cezmi Bayram .....	13
Prof. Dr. M. İhsan Karaman.....	17
Prof. Dr. Fırat Purtaş .....	21

## AÇILIŞ KONFERANSI

“Devlet”e Dair... Cengiz Aydoğdu.....	27
--	----

## BİLDİRİLER

Kutadgu Bilig Aktüel Bir Metin midir? Fatih M. Şeker.....	37
Kutadgu Bilig’de Yönetim Anlayışının Teorik Temelleri Ayhan Bıçak.....	42
Kutadgu Bilig’te Diplomasi Ahmet Kavas .....	62
Kutadgu Bilig’de “İnsan ve Devlet” İhsan AYAL .....	70
Yûsuf Has Hâcib’e göre Mutluluk Bilgisi Mevlüt UYANIK .....	80
Kutadgu Bilig’de Yaratılış ve Son Buluş Prof.Dr. Fuzuli Bayat.....	115
İtikad-Siyaset Münasebetleri Zaviyesinden Kutadgu Bilig Rıdvan ÖZDİNÇ.....	125
Bir Felsefe Metni Olarak Kutadgu Bilig M. Fatih DEMİRCİ .....	137
Türk İslam Siyasi Düşüncesi ve Kutadgu Bilig Mehmet Akıncı .....	148
Kutadgu Bilig’deki Kişilerin Ruhsal Boyutu Üzerine Bir Tartışma Özlem FEDAİ .....	162
‘Kutadgu Bilig’ ve Kazan Tatar Edebiyatı Alfina Sibgatullina.....	177
Kutadgu Bilig’in Düşündürtükleri ve Türk Edebiyat Tarihindeki Yeri Prof. Dr. Ahmet KARTAL.....	184
Kutadgu Bilig ve Türk Lehçelerine Çevirileri Hakkında Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL.....	204

<b>Kutadgu Bilig'in Tenkitli Metni Üzerine Notlar II</b>	
<b>Güliden SAĞOL YÜKSEKKAYA</b> .....	212
Çin'de Kutadgu Bilig Araştırmaları	
<b>Gülnisa CAMAL</b> .....	224
Azerbaycan Türkçesi'ne Çevirdiğimiz Yusuf Balasagunlu'nun "Kutadgu Bilig"i Üzerine	
<b>Kamil Veli Nerimanoglu</b> .....	239
«Kutadgu Bilig» Manzumesinin Azerbaycanda Tetkiki Tarihinden	
Kazak ve Rus Kaynaklarında Yusuf Has Hacip	
<b>Ergali Esbosimov</b> .....	252
<i>Kutadgu Bilig</i> 'de 'Köjül' Kelimesiyle Kurulan Deyimlerin Anlam Dünyası	
<b>Mustafa ARGUNŞAH</b> .....	258
<b>Kutadgu Bilig</b> 'de Dil ve Söz	
<b>Gencay Zavotçu</b> .....	280
Şiirde Hayat, Hayatiyet ve Siyaset:	
Türk Edebiyat ve Düşünce Kanonunun Kaynağı <i>Kutadgu Bilig</i> Üzerine	
<b>Celâl Fedai</b> .....	290
<b>Kutadgu Bilig</b> 'de Sufilik Anlayışı	
<b>A. Azmi Bilgin</b> .....	301
Türk-İslam Ahlak Tasavvurunun Oluşumunda <i>Kutadgu Bilig</i> 'in Rolü	
<b>Aygün AKYOL</b> .....	310
<b>Kutadgu Bilig</b> ve Divan-ı Hikmet'deki Ahlâk Kavramı'nın Tıp Etiğine Katkısı	
<b>Hilmi Özden Ömür Şaylıgil</b> .....	331
Tıp Tarihi Açısından <i>Kutadgu Bilig</i> 'in Önemi	
<b>Ahmet ÖZDİNÇ</b> .....	358
Türk Dünya Görüşünün Şâheseri <i>Kutadgu Bilig</i> 'de Temsil Makamı ve Faziletsiz İnsan	
<b>Muhammed TANDOĞAN</b> .....	367
Tatarların Milli, Dini, Hukuk ve Devlet Düşüncesinin Oluşmasında	
Yusuf Has Hacip'in <i>Kutadgu Bilig</i> Eserinin Rolü	
<b>Gülnur Kurbanova</b> .....	375
<i>Kutadgu Bilig</i> 'de Hükümdar Telakkîsi ve Türk-İslam Siyasetnamelerinde	
"Şultân-ı Kâhir" Düşüncesi	
<b>M. Emin Ünal</b> .....	393
<i>Kutadgu Bilig</i> 'de Hz. Peygamber Telakkîsi	
<b>Ahmet YILDIRIM</b> .....	400
Bir Mevlid Öncüsü Eser: <i>Kutadgu Bilig</i>	
<b>Prof. Dr. Âdem APAK</b> .....	416
Konar-Göçer ile Yerleşik Hayat Bağlamında <i>Kutadgu Bilig</i> 'de Kadın ve Aile	
<b>Hayrunnisa Alan</b> .....	428
<i>Kutadgu Bilig</i> 'de Kadın	
<b>İsmail TAŞ</b> .....	439
Günümüz Örgütleri, Örgüt Çalışmaları ve Yalnguk Olmak	
<b>Mehmet Faruk Özçınar</b> .....	459
<i>Kutadgu Bilig</i> Işığında Türk-İslâm Devlet Anlayışından Modern Devlet Algısına Geçiş	
<b>Muhammet Savaş KAFKASYALI</b> .....	468

<i>Kutadgu Bilig</i> 'den Kenzü'l-Küberâ'ya Nasihat Dilinde Değişim Kenan ÖZÇELİK.....	473
<i>Kutadgu Bilig</i> 'de Dâreyn: İlkeler ve Sınırlar Kenan MERMER.....	486
Liberal Adalet Teorileri Perspektifinden <i>Kutadgu Bilig</i> 'de Adalet Anlayışı Emine Gülselcen KAFKASYALI .....	505
<i>Kutadgu Bilig</i> 'deki Adalet Kavramının Geleneksel Kazak Toplumundaki Yansımaları Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun .....	516
<i>Kutadgu Bilig</i> 'in Epistemik Tahlili Nebi Mehdiyev.....	523
<i>Kutadgu Bilig</i> 'de Diplomasi Serkan Şen.....	537
Değer Eğitiminde <i>Kutadgu Bilig</i> Cüneyt AKAR .....	546
İnsan Doğasından Egemenlik Düşüncesine <i>Kutadgu Bilig</i> 'de Siyaset Felsefesinin Temelleri Özgür ÖNDER.....	556
<i>Kutadgu Bilig</i> 'deki Astrolojik ve Totemik Unsurlar Nurjan Narınbayeva Osmonova.....	577
<i>Kutadgu Bilig</i> 'deki Astrolojik ve Totemik Unsurlar Nurjan Narınbayeva Osmonovna .....	581

#### DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Alfina Sıbgatullina .....	589
Prof. Dr. Kamil Veli Nerimanoğlu .....	591
Prof. Dr. Ramiz Asker.....	592
Prof. Dr. Ahmet Kavas.....	593
Dr. Cezmi Bayram .....	594
Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel.....	600

#### PROGRAM

## ***Kutadgu Bilig*'in Tenkitli Metni Üzerine Notlar II**

**Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA\***

Yûsuf Has Hâcib'in Balasagun'da yazmaya başlayıp 462/1069-1070'te Kâşgar'da tamamladığı, Türk kültür tarihinin en önemli eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig*'in elimizdeki nüshalarının hiçbiri müellif nüshası olmadığı gibi onun müşahedesini altında da yazılmamıştır. Asıl nüshanın hangi alfabe ile yazıldığı bile tartışma konusu olmuştur.<sup>1</sup> Elimize ulaşan nüshalar *Kutadgu Bilig*'in yazılış tarihinden birkaç asır sonrasına aittir.

Üç nüshanın da *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı tarihten asırlar sonra istinsah edilmiş oldukları için çok değişikliğe uğradıklarını, eski ve yeni biçimlerin bir arada bulunduğunu, müstensihlerin çeşitli ilaveler yaptıklarını belirten Arat, eldeki nüshaların eserin üçüncü tedvinine ait olduğunu, Mısır ve Viyana nüshalarının Fergana nüshasına nispetle, birbirine daha yakın olduğunu söylemektedir (Arat 1947: XXXI). Clauson ve Dankoff da nüshalar arasındaki ilişkiyi gösteren birer tablo hazırlamışlardır (Gürsoy Naskali 1992: 157-159; Dankoff 2015: 270).<sup>2</sup>

---

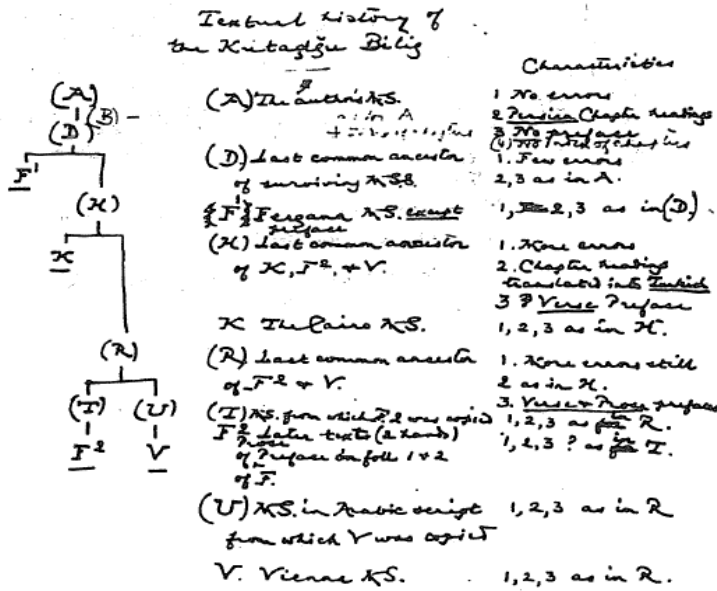
\* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye, gsagolyuksekkaya@gmail.com

<sup>1</sup> Elimizdeki üç nüshanın da Arap harfleriyle yazılmış bir nüshadan istinsah edildiğini ileri süren Arat, *Kutadgu Bilig*'in hükümdara takdim edilen asıl nüshasının Uygur harfleriyle yazıldığını belirtmiş, bu çıkarımda bulunurken Kâşgarlı Mahmud'un hakan ve sultanların yarlıklarının ve haberleşmelerinin eski zamanlardan beri Uygur alfabesiyle olduğu şeklindeki sözlerine dayanmıştır (Arat 1947: XXXII). A. Dilâçar da Arat'ın bu husustaki görüşüne katılarak okunaklı Uygur harfleriyle yazılmış olan asıl nüshadan bozuk bir yazı ile ama Uygur harfli olarak yazıldığını ifade etmiştir (Dilâçar 1972: 38). F. Köprülü ise söz konusu döneme ait resmi belgelerden, devlet yazışmalarında hem Arap harflerinin hem de Uygur harflerinin kullanıldığının anlaşıldığını, bu durumda hükümdara takdim edilen ilk nüshanın Uygur harfli olma ihtimalinin tarihi bakımdan belki daha kuvvetli olduğunu, ancak daha o zamanlarda bile eserin Arap harfleriyle yazılmış başka nüshalarının bulunmasının da mümkün olduğunu belirtmiştir (Köprülü 1980: 171-172). A. Bombaci ise Arat'ın tezine kuvvetli bir dayanak noktası olabilecek olan bir fikri ihmal ettiğini, devlet işlerinde Uygur yazısını kullanan bir Müslüman hükümdarın Arap alfabesini bildiği kabul edilirse o alfabe ile yazılan bir edebi eseri okuyabileceğini ifade etmiştir. Bombaci ayrıca ilim çevrelerinde daha çok Arap alfabesi kullanıldığını, *Kutadgu Bilig*'in Arap alfabesiyle yazılan İran edebiyatının tesiri altında olduğunu, istinsah yılları 12-13. asra kadar çıkan Kahire ve Fergana nüshalarının Arap alfabesi ile yazıldığını, üstelik de Uygur harfli bir nüshadan istinsah edildiklerine dair bir işaret bulunmadığını ifade edip, *Kutadgu Bilig*'deki 1953 numaralı *Beg atı bilig birle bağlıq turur / Bilig lamı kitse beg atı kalır* beytiyle de Yûsuf'un Arap alfabesine dayalı olarak yaptığı harf oyununa dikkat çekmiştir (Bombaci 1953: 67-68).

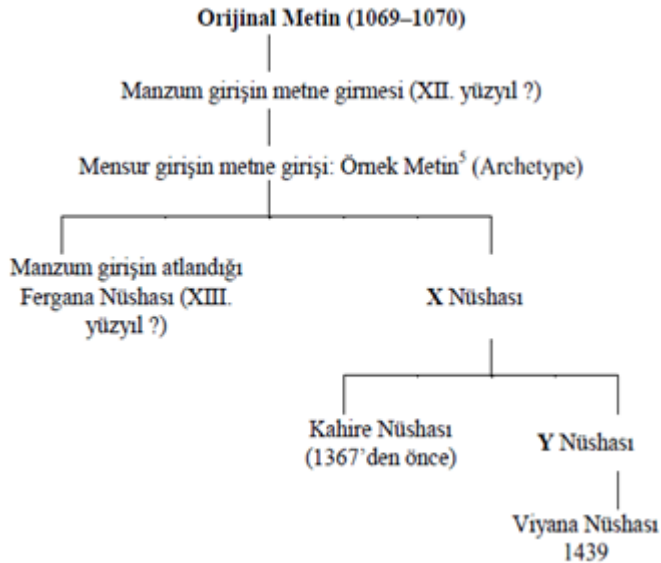
<sup>2</sup> Clauson şemasında *Kutadgu Bilig* nüshalarını hatalar, bölüm başlıkları, ön sözler ve indeksler olmak üzere dört hususta değerlendirmiştir (Gürsoy Naskali 1992: 159):



Kutadgu Bilig'in keşfi 19. yüzyılın ilk yarısına rastlar. İlk kapsamlı çalışma Radloff'a aittir (Radloff 1890, 1891, 1900, 1910). R. R. Arat ise Kutadgu Bilig üzerindeki ilk çalışmasını 1936'da yayımlamış, 1947'de *Kutadgu Bilig*'in her üç nüshasına dayanarak tenkitli metnini hazırlamış, bu çalışmasının üzerinden on iki yıl geçtikten sonra 1959'da metni Türkiye Türkçesine çevirmiş ve bu sırada metinde pek çok değişiklik de yapmıştır. Arat, hazırladığı tenkitli metnin giriş kısmında *Kutadgu Bilig*'in eldeki nüshalarının eserin yazıldığı tarihten çok sonraki devirlere ait olduğunu, üç nüsha arasında pek çok farklılık bulunduğunu, birçok hususta diğerlerine göre daha itinalı yazılmış olan Fergana nüshasında



R. Dankoff ise nüshalar arasındaki ilişkiyi şöyle göstermiştir (Dankoff 2015: 270):



da dil tarihi bakımından yeni biçimlere rastlandığını, bu nüshalardan hiçbirini esas nüsha olarak kabul etmenin mümkün olmadığını belirterek metnin tespitinde her üç nüshadan aynı şekilde faydalanarak asıl nüshanın metnine uygun olması lazım gelen biçimleri tercih ettiğini, nüshaların verdiği malzeme çerçevesi içinde kalmak şartıyla asıl nüshaya yakın bir nüsha elde etmeye çalıştığını ifade etmiştir (Arat 1947: V). Arat, yabancı kelimelerin okunuşunda ise daha farklı bir yol izleyerek bu kelimelerin 11. yüzyıldaki muhtemel okunuşlarını değil, Türklerin bugünkü söyleyişini tercih ettiğini belirtmiştir (Arat 1947: V-VI).

R. R. Arat, *Atebetü'l-Hakayık*'ta metin neşri konusundaki tavrını ortaya koymaktadır.<sup>3</sup> Arat, metin yayımında öncelikle dönemin biçimlerinin, özelliklerinin belirlenmesi ve nüshalar farklı özellikler gösterse de naşirin döneme uygun düşmediğini kabul ettiği durumlarda metindeki biçimi notlara alması ve belirlenen özelliklere göre yeni bir metin oluşturması gerektiğini ifade etmektedir. Alanında çok iyi bir bilim adamı olan R. R. Arat'ın hazırladığı tenkitli metin ve çeviri, bilim dünyasında sonradan yapılan çalışmalara alt yapı hazırlamıştır. Ancak Arat'ın tenkitli metnini yayımlamasının üzerinden geçen altmış dokuz yılda Türkoloji biliminde çok önemli aşamalar kaydedilmiştir. Metin neşri yaparken nüshaların özelliklerini göz ardı etmek, hiçbir nüshada bulunmayan biçim ve özellikleri metne dâhil etmek, standartları belirleyip metinlerin taşıdığı özellikleri göz ardı etmek tartışmaya açık bir yaklaşımdır. *Kutadgu Bilig* gibi önemli eserlerde ancak bütün nüshaların özellikleri belirlenip bu özellikleri muhafaza eden neşirler yapıldıktan sonra orijinal nüshayla ilgili varsayımlarda bulunulabilir. Aradan geçen yıllar içinde Arat'ın hazırladığı tenkitli metin, çeviri ve vefatından sonra yayımlanan sözlükteki çeşitli hususlar üzerine Clauson, Semih Tezcan, Robert Dankoff, Marcel Erdal, Doerfer, Talat Tekin, İbrahim Taş, Erdem Uçar ve başka bilim adamları tarafından yeni teklifler getirilmiştir.<sup>4</sup>

<sup>3</sup> *Kutadgu bilig, Atebetü'l-hakayık v.b. gibi, değil müellif nüshaları, hatta yazıldıkları tarihlere yakın nüshaları dahi bulunmayan eserlerde bu bir mecburiyettir. Bu gibi hâllerde bir taraftan türk yazı dilinin tarihi inkişâf seyrini göz önünde tutmak ve diğer taraftan mevcut nüshalardaki farklar vâsıtası ile bu inkişâfi kontrol suretiyle, bunların hakikî durumunu tâyin mümkün olacaktır. Aynı devir ve sahalara âit metinlerin araştırılması ile bunların muayyen kâidelere bağlanması pek mümkündür ve müellif hattı ile yazılmış olan eserlerin tetkikinin bu hususta daha kat'î neticeler vereceği tabiidir. ... Bu iddianın doğru olduğuna bir ân için ihtimâl verilse bile, metin neşrinde, bu ünlülerin inkişâfını tesbit etmek bakımından mühim bir husûsiyetin o metindeki durumunu tebâriiz ettirmek nâşirin vazifelerinden biri olmak icâp eder. ... Nâşirin şu veya bu sebeple tercih ettiği şive hususiyetlerini eski metinlere sokmak yoluna gidilirse, burada artık tetkiki bahis mevzuu olan eser değil, nâşirin te'sis ettiği yeni bir eser ortaya çıkmış olur ki, bunun da eski müstensihlerin yaptıklarına benzer bir faaliyetten farklı olmadığı meydandadır.* (Arat 1951: 118-119)

<sup>4</sup> 1972 yılında Clauson, Türkçenin 13. yüzyıldan önceki dönemine ait etimolojik sözlüğünde *Kutadgu Bilig*'deki birtakım kelimelerin okunuşu ile ilgili önerilerde bulunmuş, düzeltmeler yapmıştır. Semih

*Kutadgu Bilig*'in her üç nüshası da müstakil olarak metni ve diziniyle yayımlanıncaya kadar Arat'ın hazırladığı tenkitli metin üzerindeki görüşlerimizi bir dizi makale ile sunacağız. Bu hususta hazırladığımız “*Kutadgu Bilig*'in Tenkitli Metni Üzerine Notlar I” adlı yazı, *Yûsuf Has Hâcib ve Ölümsüz Eseri Kutadgu Bilig-Cusup Balasagin cana anın ölbös-öçpös emgegi Kutadgu Bilig* adlı kitabın içinde yayımlanacaktır. Bu yazı, o çalışmanın devamı niteliğindedir. Arat'ın tenkitli metnindeki doğru tercihleri saymakla bitmez, ama aşağıda söz konusu metindeki yanlış tercihleri ve gözden kaçan hususlardan bir kısmı listelenmiştir:

1. 763. beyit (A 41, B 65, C 32) ikinci mısradaki Arat'ın *tapındı* okuduğu kelime üç nüshada da *tapundi*'dir. Arat üç nüshada da bulunmayan bir biçimi metne dâhil etmiştir.<sup>5</sup>  
948. beyitte (A 38, B 79, C -) Arat'ın *tapınma tapınsa* şeklinde okuduğu kelimeler, B nüshasında *tapunma tapunsa* şeklindedir, A nüshasında bu kelimeler yerine başka kelimeler vardır. Arat yine nüshaların dışına çıkmıştır.
2. 858. beyitte (A 35, B 72, C -) Arat'ın *kolmaz* okuduğu kelime B nüshasında *kolmas*'tır, bu kelime yerine A'da başka kelime vardır, C'de ise bu beyit yoktur. Zaten Zaten Arat tenkitli metninde genel olarak ekin sedasızlaşmış biçimini göz ardı etmeyi tercih etmiştir.<sup>6</sup>  
911. beyitte (A 37, B 76, C -) Arat'ın *yarutmaz* okuduğu kelime, B nüshasında *yarutmas* biçimindedir. A nüshasında bu kelime yerine başka bir kelime vardır. Arat yine orijinal biçimi ortaya çıkarmak uğruna nüshaların dışına çıkmıştır.  
869. beyitte (A 35, B 73, C -) Arat'ın *ermez* okuduğu kelime A nüshasında *irmez*, B

---

Tezcan 1981'de *Kutadgu Bilig*'in dizini üzerine yazdığı eleştiride çeşitli yeni teklifler getirmiştir. R. Dankoff 1979 yılında, Arat'ı metotsuz olmakla eleştiren bir yazı kaleme almış ve Arat'ın yanlış tercihlerinin bir kısmını listelemiştir (Dankoff 2015). *Kutadgu Bilig*'i İngilizceye çevirirken Arat'ın hazırladığı tenkitli metne dayanan Dankoff, bu metin üzerinde pek çok düzeltme de yapmıştır (1983). *Kutadgu Bilig*'in XI. yüzyıldaki metnini ortaya çıkarmaya çalışan, üç nüshaya da eşit mesafeden yaklaşan Arat'ı keyfi uygulama yapmakla, orijinal metni ortaya çıkarmak için tahminler üzerine metin oluşturmaya çalışmakla eleştiren Dankoff, Arat'ın C veya A nüshasındaki farklı okuyuşları yanlış görüp B ve C'nin veya B ve A'nın mutabık olduğu kısımları örnek metin olarak düşünmesi gerektiğini belirtmiştir (Dankoff 1983: 271). Arat'ın tenkitli metnini Karahanlıcanın nasıl olması gerektiği konusundaki düşüncelerinden hareketle oluşturduğunu belirten Marcel Erdal, onun çeşitli durumlarda B ve C yazmalarına karşı gelen kararlar verdiğini, Arat'ın bilinçli olarak seçtiği yolun modern filoloji ile bağdaşmadığını, metnin yeniden işlenmesi gerektiğini ifade ederek Arat'ın tercihlerini örneklerle eleştirmiştir (Erdal 2011). Aradan geçen zaman içinde Arat'ın tenkitli metni ve sözlüğündeki çeşitli hususlar üzerine, Doerfer (1983), T. Tekin (1988), Taş (2009), Uçar (2012) ve başka ilim adamları tarafından yeni teklifler getirilmiştir.

<sup>5</sup> 599'da (A 31, B 54, C -) B'deki *tapunmak* biçimi yerine A'daki *tapınmak* tercih edilmiş ve B'deki biçime notlarda da yer verilmemiştir.

<sup>6</sup> Arat'ın *-maz/-mas* tercihi ile ilgili bk. Dankoff 2015: 271.

nüshasında ise *ermes*'tir.

1166. beyitte (A 49, B 95, C 51) Arat'ın *atamaz* okuduğu kelime, A nüshasında *adamış*, B ve C nüshalarında ise *atamas* şeklindedir. Arat yine nüshalardaki biçimi notlara indirmiştir.

3. 735'te (A 40, B 63, C 30) ikinci mısradaki Arat yine üç nüshada da bulunmayan bir biçimi tercih etmiştir. Üç nüshada da *men* yazdığı ve bu biçim anlama da uygun düştüğü hâlde Arat, nüshalarda bulunmayan *ma* biçimini metne dâhil etmiştir.<sup>7</sup>

Arat tarafından *Mening bu özüm me bu yanglıg turur / Ara bar bolur ma ara yok bolur* şeklinde okunan beyitin okunuşu şu şekilde düzeltilmelidir:

*Mening bu özüm me bu yanglıg turur / Ara bar bolur men ara yok bolur*

4. 784. beyitte (A 41, B 66, C 33) Arat'ın *okşar* okuduğu kelime, A nüshasında *oğşayu*, B ve C nüshasında ise *oğşar* şeklindedir, ama Arat hiçbir nüshada bulunmadan *okşar* biçimini metne taşımıştır.<sup>8</sup>

5. 754. beyit ikinci mısradaki (A 40, B 64, C 31) ve 1033. beyit (A 45, B 86, C 42) ikinci mısradaki Arat, her üç nüshadaki *munung* biçimi yerine, nüshalarda bulunmayan *muning* biçimini tercih etmiştir.

872. beyitte (A 35, B 73, C -) Arat her iki nüshada da düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun olan kelimeyi düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı olarak *muningda* biçiminde okumayı tercih etmiştir.

6. 787. beyitte (A 41, B 66, C 33) B nüshasındaki *oldurug* yazılışı notlarda gösterilmemiştir.

7. 659'da (A 33, B 58, C 25) B ve C'de *körgüttüküm* şeklinde yazılan kelimenin Arat, A'daki biçimini, yani düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan biçimini tercih etmiş ve *körkittüküm* şeklinde okumuştur.<sup>9</sup> *Divanu Lugati't-Türk*'te kelimenin hem *körgit-*, hem de *körgüt-* biçimi vardır (Kâş. 433).

794. beyitte (A 42, B 67, C 34) Arat'ın *körkitip* okuduğu kelime, A nüshasında *körgidip*, B ve C nüshalarında *körgütüp*'tür. Yine aynı beytin ikinci mısramda

<sup>7</sup> 719. beyitte B 62'de birinci mısradaki iki kez, ikinci mısradaki bir kez geçen, 957. beytin ikinci mısramda bir kez geçen ve sin-elif ile yazılan kelimeyi Arat, notlarda *se* olarak okumuştur. Hâlbuki bu yazım, her ne kadar tenvin işareti koyulmamışsa da tenvinli elif yazımıdır ve kelime *sen* okunmalıdır.

747. beyitte (A 40, B 64, C 31) B nüshasında mim ve elifle yazılan ve tenvinli okunması gereken *men* (aynı beyitte üç kez geçiyor) kelimesinin, Arat C'de tenvinli yazılan, A'da ise açıkça yazılan *men* biçimini tercih etmiş, notlarda ise B'de bu kelimelerin *me* şeklinde yazıldığını belirtmiştir.

<sup>8</sup> Kelime *Divanu Lugati't-Türk*'te *oğşa-* biçimindedir (Dankoff-Kelly 1985 III: 44).

<sup>9</sup> *körgit-/körkit-* için bk. *körkit-* (Taş 2009: 178), *körgit-* (Clauson 1972: 743-744; Dankoff ve Kelly 1985 III: 110).

Arat'ın *berkitip* okuduğu kelime, B ve C nüshalarında *berkütüp*'tür, kelimenin bu biçimi Anonim Orta Asya Tefsirinde de mevcuttur (Borovkov 2002: 77).<sup>10</sup>

8. 809. beyitte (A 42, B 68, C 35) ikinci mısradaki Arat'ın *men* okuduğu kelime, her üç nüshada da *ma* şeklindedir. Üstelik *ma*'lı biçim anlama da uygundur. Arat'ın *könilik özele keser men işig / ağırmaz men begsig ya kulsig kişig* şeklinde okuyup “Ben işleri doğruluk ile hallederim; insanları, bey veya kul olarak ayırmam.” olarak çevirdiği beyit, şöyle okunmalı ve çevrilmelidir:

*könilik özele keser men işig / ağırmaz ma begsig ya kulsig kişig* “İşleri doğruluk ile hallederim; üstelik de insanları bey veya kul olarak ayırmadan”

9. 905. beyitte (A 37, B 76, C -) Arat her iki nüshada da *yangluk* “kişi, insan” biçiminde yazılan kelimeyi *yalnguk* biçiminde okumuştur. “İnsan” anlamındaki kelime *yalnguk* olsa da *yalnguk* > *yangluk* şekli göçüşme örneği olarak kabul edilmeli ve kelime nüshalardaki biçimine göre okunmalıdır.<sup>11</sup>

Aynı durum 1528. beyitte (A 61, B 120, C -) de vardır. A ve B nüshasında *yangluk* şeklinde yazılan “insan” anlamındaki kelimeyi Arat, nüshaların dışına çıkarak *yalnguk* şeklinde okumuştur.

10. 922. beyitte (A 37, B 77, C -) Arat'ın

*kim edgüg yirer erse isiz bolup / tiler men ay edgü sini men kolup*

şeklinde okuduğu ve şöyle anlamlandırdığı “Ey iyi, kötü seni istediği kadar hakir görsün, ben seni isteyerek ararım.” beyit, B nüshasında *kim edgü kalur bolsa ésiz bolup / tiler men ay edgü anı men kolup* şeklindedir.

A nüshasında ise *kim etgü birer er esiz bolup / tiler men ay edgü seni men kolup*'tur. Arat, her iki nüshada da bulunmayan bir biçimde beyti okumuştur, hâlbuki bu beyti B nüshasına göre okumak ve şöyle anlamlandırmak gerekir: “Ey iyi, kim kötü olduğu hâlde iyilik yaparsa ben onu dilerim (tercih ederim, seçerim).”

11. 955. beyitte (A 43, B 79, C -) Arat, B nüshasındaki *oltur-* yerine A nüshasındaki *oldur-* şeklini tercih etmiştir. *DLT*'te kelime bir yerde *oldur-*, geçtiği diğer yerlerde ise *oltur-* şeklindedir (Dankoff-Kelly 1985 III: 40).

12. 961. beyitte (A 43, B 80, C 37) Arat'ın *ol ok* olarak okuduğu kısım, her üç nüshada da bitişik yazılmıştır, buna göre *oluk* okunmalıdır.

13. 962. beyitte (A 43, B 80, C 37) Arat'ın *ayutmazda* okuduğu kelime, A nüshasında

<sup>10</sup> Dankoff da Arat'ın bu tercihinin katılmadığını belirtmiştir (Dankoff 2015: 272).

<sup>11</sup> Bk. Anonim Orta Asya Tefsiri *yañlık ~ yañluk* “insan” (Borovkov 2002: 309-310).

*ayıdmaztın*, B nüshasında *ayıtmasta*, C nüshasında *ayıtmasdan* şeklindedir. Arat, hiçbir nüshada bulunmayan bir biçimi tercih etmiştir. B nüshasında Arat'ın *ayıtmasta* okuduğu biçim, muhtemelen tenvinli elif'tir ve *ayıtmastan* okunmalıdır.

959. beyitte (A 43, B 80, C 37) Arat'ın *ayıtmazda* okuduğu kelime, B ve C nüshalarında *ayıtmasta*, A nüshasında *ayıdmazta* şeklindedir. Arat kelimeyi *ayıtmazda* okumayı tercih etmiştir.

960. beyitte (A 43, B 80, C 37) ise Arat'ın *ayıtmazda* okuduğu kelime, B ve C nüshalarında *ayıtmasta*, A nüshasında *ayıtmazta* şeklindedir. Arat kelimeyi *ayıtmazda* okumayı tercih etmiştir.

14. 971. beyitte (A 43, B 80, C 37) Arat, B ve C nüshalarında *tilka* şeklinde yazılan biçimi notlara indirerek kelimeyi *tilke* biçiminde okumayı tercih etmiştir. A nüshasında kelime *yılka*'dır.<sup>12</sup>

1020. beyitte (A 45, B 85, C 41) Arat, her üç nüshada da *tılıg* yazdığı hâlde kelimeyi *tilig* okumayı tercih etmiştir.

Hâlbuki kelime, hem daha önceki dönemde, hem de *Divanu Lugati't-Türk*'te *til ~ til* olarak görülür.

15. 1022. beyitte (A 45, B 85, C 41) Arat'ın *tengrig* okuduğu kelime, A nüshasında *tengri/tangrı*, B ve C nüshalarında ise *tangrıg* biçimindedir.<sup>13</sup>

16. Arat nüshalarda karşımıza çıkan ilk hecedeki *e* yerine *y*, hatta C nüshasındaki *ع* yazılışını tenkitli metne taşımamış, kapalı *e* sesine yer vermediği gibi<sup>14</sup> *i* ile okuduğu biçimleri de çoğunlukla notlara indirmiş, hatta aynı kelime üç nüshada da *y* ile yazılsa bile *e* ile okumayı tercih etmiştir:

<sup>12</sup> Dankoff da Arat'ın bu tercihi katılmadığını belirtmiştir (Dankoff 2015: 273).

<sup>13</sup> Dankoff da Arat'ın bu tercihi katılmadığını belirtmiştir (Dankoff 2015: 273).

<sup>14</sup> Türk dilinde kapalı *e* sesinin varlığı hususundaki tartışmalar, Köktürk harfli yazıtların okunuşuyla başlamıştır (Thomsen 1896: 15, Radloff 1897: 5). Tıpkı ünlü uzunluğu gibi, sahalara, ağızlar farklı biçimlerde yansıyan kapalı *e* sesi, tarihî Türk yazı dillerinde, özellikle Arap harfli metinlerde üzerinde önemle durulması gereken konulardan biridir. Arap alfabesinin ünlü sistemi bu hususu aydınlatmak konusunda yeterli değildir. Belli eserlerde görülen *é* sesi, özel yazım olarak karşımıza çıkmaktadır ki bu yazım biçimi *Kutadgu Bilig*'in C nüshasında da görülmektedir. Karahanlı dönemi metinlerinin müellif hattı nüshalarının elimizde olmaması, mevcut nüshaların ise *Divanu Lugati't-Türk* haricinde telif tarihlerinden çok sonraki yıllara ait olması sebebiyle devir dilinin ses bilgisini tam olarak aydınlatmak mümkün değildir. *Kutadgu Bilig* nüshalarının farklı mekânlarda ve zamanlarda yazılmış olması, istisnah tarihlerinin eserin telif tarihinden çok sonra olması meseleyi daha da zorlaştırmaktadır. Arat, *Kutadgu Bilig*'in tenkitli metninde bunları imlaya bağlı kalarak *i* veya *e* ile okumuştur. Zaten *Atebetü'l-Hakayık* neşrinde bunun daha çok metindeki diğer seslerde de görüldüğü gibi, o devirde ayrı şivelerde inkişaf etmekte olan ünlü değişmelerinin yazı diline alınmaya başlamış olması ile izah edilebileceğini belirtmiştir (Arat 1951: 120).

765. beyitte (A 41, B 65, C 31) Arat B ve C'deki *éwin* şekli yerine kelimeyi hiçbir nüshada bulunmayan *ewin* biçimiyle yazmıştır. Bu kelime A 41'de yoktur.
908. beyitte (A 37, B 76, C -) Arat'ın *negü* şeklinde okuduğu kelime, B nüshasında *négü*'dür. A nüshasında bu kelime yerine başka bir kelime vardır.
17. 1180. beyitte (A 49, B 96, C 51) Arat tarafından *yumgularıg* şeklinde okunan kelime, nüshalara göre *yomkularıg* şeklinde düzeltilmelidir.<sup>15</sup>
18. 1232. beyit ikinci mısradan (A 51, B 100, C 55) üç nüshada da kalın sıradan ek alan ve *acalka* şeklinde okunması gereken kelime, nüshaların dışına çıkılarak *ecelke* şeklinde okunmuştur.<sup>16</sup>
19. 1269. beyitte (A 52, B 103, C 57) üç nüshada da kalın sıradan ek alan ve *ni'matka* okunması gereken kelimeyi, Arat nüshaların dışına çıkararak *ni'metke* şeklinde okumuştur.
20. 1312. (A 54, B 106, C 60) Arat'ın, *tilingni küdezgil közüngni küdez / boguzung küdezgil halal yigil az* şeklinde okuduğu beyitteki *boguzung* kelimesi, B ve C nüshasında *boguzni* şeklindedir. Beytin buna göre düzenlenmesi gerekirdi: *tilingni küdezgil közüngni küdez / boguzni küdezgil halal yégil az*
21. 1367. beyit (A 56, B 110, C 64) Arat'ın *sewindürgil* okuduğu kelime, B ve C nüshalarında *sewündürgil*'dir. A nüshasında ise *sevintür bir* yazmaktadır. Kelime, B ve C'ye göre *sewündürgil* şeklinde düzeltilmelidir.
22. 1463. beyit (A 59, B 110, C 70) A nüshasında *ikegü*, B nüshasında *ikegün*, C nüshasında *ikigü* olan kelimeyi, Arat *ikigün* şeklinde okumayı tercih etmiştir.
23. Karahanlı Türkçesi Uygur Türkçesinin yazım geleneğini, onu takip eden Harezmi Türkçesi ise Karahanlı Türkçesinin yazım geleneğini devam ettirir. Dolayısıyla Uygur Türkçesinde 1E ile yazılan ses, Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde genellikle bu sesin Arap yazısına aktarılmasıyla elde edilen كى harfleri ile gösterilmiş olmakla birlikte bazı metinlerde Oğuz grubunun bir hususiyeti olan ve daha sonra Anadolu'da yaygınlaşan كى harfi de kullanılmıştır. Bu yazım tercihleri sahaları ayırt etmekte ipucudur. B nüshası 14. yüzyılda istinsah edilmiştir ve bu dönem metinlerinde art damak n'sinin yazımı için nun-kef yazımının yanı sıra sadece kef yazımı görülmektedir. Ancak Arat, 1466. beyit B 116'daki yazımı, notlarda *meni(n)gdin*

<sup>15</sup> Dankoff da Arat'ın bu tercihi eleştirmiştir (Dankoff 2015: 272).

<sup>16</sup> Dankoff da Arat'ın bu tercihi katılmadığını belirtmiştir (Dankoff 2015: 273).

şeklinde göstermeyi tercih etmiştir. Bir imla geleneğine işaret eden bu yazım, *meniñdin* şeklinde düzeltilmelidir.

24. 1480. beyitte (A 59, B 117, C 71) Arat'ın nüshaların dışına çıkararak *tirilgil* şeklinde okuduğu kelime, A nüshasında *tirilgin*'dir. B ve C nüshalarında ise bu kelime yerine *tiriglik* kelimesi bulunmaktadır.

25. 1511. beyitte (A 60, B 119, C -) Arat'ın *manga* okuduğu kelime A nüshasında *mangga*, B nüshasında ise *mangar* şeklindedir.

## BİBLİYOGRAFYA

Arat, Reşid Rahmeti (1936). “Kutadgu Bilig’de Tabibler ve Efsuncularla Münasebet Hakkında Parçalar”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, 8/46: 285-294.

Arat, Reşid Rahmeti (1947): *Kutadgu Bilig: Metin, I*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

Arat, Reşid Rahmeti (1951): *Edib Ahmed. b. Mahmud Yüknekî, Atebetü'l-Hakayık*, İstanbul: Türk Dil Kurumu.

Arat, Reşid Rahmeti (1959): *Kutadgu Bilig: Çeviri, II*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara.

Arat, Reşid Rahmeti (1979): *Kutadgu Bilig: İndeks. III*. Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, İstanbul.

Arat, Reşid Rahmeti (1986): “Kutadgu Bilig”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul: 1038-1047.

Ateş, Ahmet (1949), “[Yusuf Hâs Hâcib] Kutadgu Bilig. [Neşreden] Reşid Rahmeti Arat. İstanbul 1947 = T.D.K. yayınlarından, c. II, 29”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, XIII/49. S. 157-163.

Barthold, W. (1925). “Kutadgu Bilig’in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?”, *Türkiyat Mecmuası*, I, 221-226.

Bombaci, Alessio (1953): “Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı (Mélanges Fuad Köprülü)*, İstanbul, 65-75.

Borovkov, A. K. (2002), *Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, Çev. Halil İbrahim Usta-Ebülfez Amanoğlu, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford.



Dankoff, Robert (2015). “Kutadgu Bilig’in Metin Sorunları”, çev. Erdem Uçar, *Dil Araştırmaları*, Sayı 16, Bahar, s. 269-286.

Dankoff, Robert ve James Kelly, haz. (1982-1985). *Mahmûd al-Kâşgarî. Compendium of the Turkic Dialects (Dîwân Lugât at-Turk) = Türk Şiveleri Lügatı, I-III*, Harvard University: Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources.

Dankoff, Robert (1983): *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)*, A Turko-Islamic Mirror for Princes, The University of Chicago Press, Chicago and London.

Dilâçar, A. (1972). *900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

Doerfer, Gerhard (1983). “Türkolojide Eleştiri Sorunları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1980-81*, s. 87-99.

Erdal, Marcel (2011). “Kutadgu Bilig Metni”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009), Haz. Musa Duman, Türk Dil Kurumu, Ankara, s. 201-208.

Erdal, Marcel (1985). “Kutadgu Bilig’de Değişkin Ekler ve Kelimeler”, *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (23-28 Eylül 1985), Tebliğler I. Türk Dili*, C. 1, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi, İstanbul, s. 89-94.

Fıtrat, Abdurauf (1925). “Kutadgu Bilig”, *Mearif ve Okutguçı*, II, s. 68-74. (Fuad Köprülü, bu Özbekçe makaleyi Türkiye Türkçesiyle “Yeni Haberler” başlıklı yazısının 344-347 sayfaları arasında vermiştir: Köprülüzade Mehmed Fuad (1925). “Türkiyat Haberleri”, *Türkiyat Mecmuası*, I, 327-350.)

Genç, Reşat (2002): *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara.

Gürsoy-Naskali, Emine (1992). “Kutadgu Bilig: Clauson’s Observations on the Origin Extant Mss” *Altaic Religious Beliefs and Practices*, Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Budapest, June 24-29, 1990, Edited by Géza Bethlenfalvy, Ágnes Birtalan, Alice Sárkozi, Judit Vinkovics, Research Group for Altaic Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 157-160.

İvanov, S.N., çev. (1983). Yusuf Balasagunskiy, Blagodatnoye Znaniye, Moskva.

Jaubert, Pierre Amédée (1825). “Notice d’un manuscrit turc en caractères ouigours envoyé par M. de Hammer à M. Abel Rémusat”, *Journal Asiatique*, c. VI, s. 39-52; 78-95, Paris.

[Kâşgarlı Mahmud] (1941), *Divanü Lûgati't-Türk Tıpkıbasımı "Faksimile"*. Ankara: T[ürk] D[il] K[urumu].

Kerimov, Kayum (1971): *Kutadgu Bilig (Saadetge Yollavçı Bilim), Transkripsiya ve Hazirgi Zaman Özbek Tilige Tavsif*, Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, Taşkent.

Köprülü, Fuad (1980), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Sadeleştirmeler ve notlar ilavesiyle yayımlayanlar Orhan F. Köprülü-Nermin Pekin, 2. baskı, İstanbul: Ötüken.

Ökten, Sadettin (1993), "İzzüddîn Alî b. Aydemir b. Âli el-Cildekî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 7: 550-551.

Ölmez, Zuhâl (2011). "Karahanlı Türkçesiyle Yazılmış Eserler", *XI-XIII. Yüzyıllar Türk Dili*, Yazarlar: Zuhâl Ölmez-Mustafa Kaçalın, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi yayınları, Eskişehir, s. 2-19.

Özaydın, Abdülkerim (2001). "Karahanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 404-412.

Radloff, W. (1897), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg.

Radloff, W. (1898). "Über eine in Kairo aufgefundenene zweite Handschrift des Kutadku Bilik", *Izv'stiya Imperatorskoy Akademiy Nauk' (Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg)*, Tom. IX/4, 309-319.

Taş, İbrahim (2009). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Tekin, Talat (1991). "Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig), A Turko-Islamic Mirror for Princes. By YUSUF KHASS HAJIB translated with an introduction and notes by Robert Dankoff. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983. Pp. 281. " *Türk Dilleri Araştırmaları*, 197-200.

Tekin, Talat (1988), "Türkçe /ş/, Çuvaşça /ş/ ve Moğolca /ç/", çev. Mehmet Ölmez, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1986*: 71-75.

Tezcan, Semih (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 45, s. 23-78.

Tezcan, Semih (2011). "Kutadgu Bilig'de Yeni Düzeltmeler", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009)*, Haz. Musa Duman, Türk Dil Kurumu, Ankara, 523-534.

Thomsen, V. (1896), *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, V, Helsingfors.

Togan, Zeki Velidi (1914): “Vostoçniye rukopisi v Ferganskoy oblasti”, *Zapiski vostoçnogo otdeleniya*, XXII, 312-313.

Uçar, Erdem (2012), “Kutadgu Bilig’in Kahire Nüshası Üzerine Notlar I”, *Turkish Studies*, 7/3, 2491-2504.

Üşenmez, Emek (2011). “Kutadgu Bilig (Nemengan/Fergana/Özbekistan) Nüshası”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Uluslar Arası Bilgi Şöleni*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, s. 565-580.

Vámbéry, Hermann (1870). *Uigurische Sprachdenkmäler und das Kudatku Bilik. Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuch und lithographierten Facsimile aus dem Originaltext des Kudatku Bilik*, Innsbruck.

Yusuf Has Hâcib (2016): *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, I-III, Viyana, Fergana, Kahire Nüshaları*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Yusuf Has Hâcib (2015): *İslâmî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, Kahire Nüshası*, Haz. Emek Üşenmez, Erdem Uçar, İstanbul: Akademik Kitaplar.

Yusuf Has Hâcib (2014): *İslâmî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, Herat (Viyana-Avusturya) Nüshası*, Haz. Emek Üşenmez, İstanbul: Akademik Kitaplar.

Yusuf Has Hâcib (2013): *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, Nemengan/Özbekistan Fergana Nüshası*, Haz. Emek Üşenmez, İstanbul: Akademik kitaplar.

Yusuf Has Hâcib (1993): *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, Kahire Nüshası*, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.

[Yusuf Has Hâcib] (1942): *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, I, Viyana Nüshası*, Türk Dil Kurumu yayınları, İstanbul.

[Yusuf Has Hâcib] (1943): *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, II, Fergana Nüshası*, Türk Dil Kurumu yayınları, İstanbul.

[Yusuf Has Hâcib] (1943): *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, III, Mısır Nüshası*, Türk Dil Kurumu yayınları, İstanbul.